

KİTAP İNCELEMESİ / BOOK REVIEW

Yayın Geliş Tarihi / Received: 12.07.2022

Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 13.09.2022

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi / To cite this article (Chicago, 17-A sürüm / Chicago, 17th A):

Öktem, Ahmet Can. "Ey Türk Uyan." *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi / International Crimes* 23, (2022): 199-207.

Ahmet Can ÖKTEM*

Bağımsız Araştırmacı

<https://orcid.org/0000-0001-8627-7665>

EY TÜRK UYAN

(O TURK, WAKE UP)

Yazar: Hans Barth

Başlık: Ey Türk Uyan (Sultan II. Abdülhamid, Batı Diplomasisi ve Ermeni Meselesi)

Yayınevi: Tarih Encümeni Yayınları, 2003 - Bedir Yayınevi

ISBN: 975-8514-39-3

Dil: Türkçe

Sayfa Sayısı: 205

Öz: *Dr. Hans Barth (1862 Stuttgart doğumlu Alman asıllı gazeteci-yazar) tarafından, 1898 yılında "Türke, Wehre Dich!" (Ey Türk Uyan) başlığıyla, Leipzig'de Almanca olarak basılmış, aynı yıl Paris'te Fransızca çevirisi yayınlanmıştır. Kitap, "Sekizinci Haçlı Seferi" ve "Türkler ve Türk Kültürü" olmak üzere, iki ana bölümden oluşmaktadır. Goncagül Artam tarafından Türkçe'ye çevrilmiş, Tarih Encümeni Yayınları tarafından 2003 yılında basılmıştır. Burada öne çıkan konular arasında, Türk-karşıtı İngiliz siyasetinin, misyoner okullarının, yabancı diplomatların, yabancı basının, Osmanlı'ya karşı gerçekleştirilmiş geniş ölçekli propaganda faaliyetleri ve bu faaliyetlerin "Ermeni Sorunu" nun ortaya çıkmasındaki rolleri yer almaktadır. Yazar, aralarında yabancı*

* <https://doi.org/10.54842/ustich.1143258>

diplomat raporları, gazete yazıları, araştırmacı yorumları, Hınçak üyesi açıklamaları dâhil olmak üzere, hem Türk yanlısı, hem de Türk-karşıtı birçok türden kaynaklar sunarak, okura Osmanlı'nın 19. Yüzyılın sonlarına doğru devletin içinde ve dışında Müslümanlara karşı yürütülmüş olan yaygın propaganda faaliyetlerinin farklı boyutlarını anlatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Ermeni Meselesi, Hınçak Terörü, Osmanlı'daki Misyoner Okulları Faaliyetleri, İngiltere'nin Ermeni Politikası, Türk-Karşıtı Propaganda, Hans Barth, Alfred Körte, Von Der Goltz, Johannes Lepsius, Cyrus Hamlin*

Abstract: *The book titled "Türke, Wehre Dich!" (O Turk Wake Up) was published in 1898 by Dr. Hans Barth (German journalist-author, born in 1862 Stuttgart). It was published in German in Leipzig and its French translation was published in Paris in the same year. The book consists of two main parts: "Sekizinci Haçlı Seferi" (The Eighth Crusade) and "Türkler ve Türk Kültürü" (The Turks and Turkish Culture). It was translated into Turkish by Goncagül Artam and published by Tarih Encümeni Yayınları (History Committee Publishing) in 2003. Among the prominent issues in the book are the anti-Turkish British politics, missionary schools, foreign diplomats, foreign press, large-scale propaganda activities against the Ottoman Empire and the role of these activities in the emergence of the "Armenian Question". By presenting both pro-Turkish and anti-Turkish sources, including foreign diplomats' reports, newspaper articles, researchers' comments, and Hunchak member statements, the author describes the different dimensions of widespread propaganda activities against the Muslims of the Ottoman Empire, conducted inside and outside the state, towards the end of the 19th century.*

Key Words: *Armenian Question, Hunchak Terror, Missionary School Activities in the Ottoman Empire, Britain's Armenian Policy, Anti-Turkish Propaganda, Hans Barth, Alfred Körte, Von Der Goltz, Johannes Lepsius, Cyrus Hamlin*

Yazar, okuyucuya anlaşılır ve hatta gündelik sohbetle benzer bir anlatım şekliyle hitap etmekte ve bulgularını paylaşmaktadır. Yazarın anlatım şekli, yapılan yorumlar ve benzetmeler, sorulan sorular, verilen örnekler, istihza ve özlü sözler, bir yandan okuyucunun ilgisini çekmekte, öte yandan okuru şaşırtmaktadır. Ancak, kitaptaki bazı açıklama ve alıntılar kimi okuyucunun kulağına fazlasıyla karamsar gelmesi mümkündür. Özellikle Ermeni sorunu, Yunan sorunu ve Türk-karşıtı propaganda konusundaki bazı açıklamalar, bir kısım okuyucunun zihninde kitabın güvenilirliği ve tarafsızlığı konusunda soru işaretleri yaratabilir. Dolayısıyla, okuyucunun, kitabın bir buçuk asır öncesinde yazılmış olduğunu unutmamasında yarar vardır. Kitabın kaleme alındığı dönemde ortaya çıkan bazı itilafların (Ermeni sorunu, Yunan sorunu, Türk-karşıtı propaganda) günümüzde halen devam ediyor olması pek ilginçtir. Bu sebeple, kitapta yer alan birçok husus, tarihsel açıdan eski dönemlere gitse dahi, geçerliliğini halen korumaktadır.

Kitapta, önemi günümüze kadar uzanan bilgilerin yer almasının yanı sıra, dikkat çeken bazı eksiklikler de mevcuttur. Yazarın, Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasında İngiliz politikasının önemli rolüne geniş ölçüde yer verip, eleştiri konusu yaparken, Rus politikasından hiç söz etmemiş olması okuyucunun dikkatini çekecektir. Bu yaklaşımın arkasında, o dönemlerde, Almanya ile Rusya arasındaki ilişkilerin içeriği ve istikametinin yer aldığı tahmin edilebilir. Dahası, kitapta Hınçaklar konusunda önemli açıklamalar ve kaynaklara yer verilirken, Ermeni Devrimci Federasyonu'ndan (EDF-Taşnaksutyun) bahsedilmemesi dikkat çekmektedir. Bunun sebebi, Taşnaksutyun'un 1898 yılından önce faal olmaması olarak görülebilir. Ayrıca, kitaptaki bazı bölümlerde anlatılan çeşitli konuları veya yorumları anlamak, tarihi içerik konusunda yeterli bilgi sahibi olmayan okuyucular açısından zorluk yaratabilecektir. Örneğin, "Genç Garibaldi veya Yunanistan Seferi" ve "Hıristiyan Mezaliminden Seçmeler" bölümlerinde, tarihi arka plana dair bilgi sahibi olmadan, yazılanları tümüyle anlamak zor olabilir.

Kitaptaki çeşitli yazar, gazeteci, büyükelçi ve diğer şahısların yorumlarına yapılan alıntılar, içeriğe daha zengin ve ilginç bir nitelik kazandırmaktadır. Örneğin, Von Der Goltz'un "Anatolische Ausflüge" (Anadolu Gezileri) kitabında, dönem içinde meydana gelen Ermeni saldırılarının, Ermenileri Türklere karşı harekete geçirenin "dışarıdan gelen bir kıskırtma" olduğu ve her iki toplum arasında nifak kıvılcımı attığı değerlendirilmesine yer verilmiştir.¹ Barth, eserinin

1 Hans Barth, *Ey Türk Uyan - Sultan II. Abdülhamid, Batı Diplomasisi ve Ermeni Meselesi*, trc. Goncagül Artam (İstanbul: *Tarih Encümeni Yayınları - Bedir Yayınevi*, 2003), 31.

hazırlanmasında, Anadolu topraklarında iki yıl yaşamış olan Alman filolog Dr. Alfred Körte'nin çalışmalarından yararlandığını vurgulamıştır. Körte'nin "Anadolu'da Ermeniler" konusunda yaptığı araştırmanın paylaşılan karamsar bulgular dikkat çekmektedir. Bahis konusu açıklamalar arasından bazıları:

"Türkiye'de dolandırılırsanız, hiç şüphe yoktur ki bu işin faili bir Ermeni'dir. ... genelde bir Ermeni'nin tek gayesi para kazanmaktır ve bu gayeye ulaşmak için her yolu dener. ... Ermeni bu doyurulmaz mal yığma becerisine, doğuştan gelen mükemmel bir zekâ, büyük bir sebat ve gerçek yüzünü gizleme konusunda müthiş bir kabiliyet eklemiştir. ... Bu son zamanlara kadar, uzun süredir yakınılan Ermenilere yapıldığı iddia edilen zulüm, özellikle yaptıkları sömürmelere karşı ve kasabalarda işportacılığın yasaklanması hususunda alınan bazı hükümet tedbirlerinden birazcık rahatsız olmalarından ibaretti. Rüzgârın Ermeniler'e karşı esmeye başlamasından itibaren, Ermenilerin durumu, hareketin dışında kalan taşrada bile, daha da kötüye gitti. ... Tabii ki bütün bu söylediklerimde Bitlis olaylarını mazur göstermek istemiyorum, ancak ikna oldum ki Müslümanlar'ın şimdi korkunç bir şekilde patlayan öfkesini bizzat Ermeniler kendi üzerlerine çekmişlerdir."²

Yazara göre, İngiliz misyonerlerin, kilise adamlarının, özel görevlilerin dikkatlice planlanan ve parasal teşvikler ile çekici vaatler aracılığıyla hayata geçirmiş oldukları entrikaların ve Müslüman karşıtı propagandanın altında yatan amaçları, İngiliz siyasetinden kopan Türk hükümetini cezalandırmak, Ermeni sorununun yarattığı tepki sayesinde Mısır sorununu örtbas etmek, gelecekte Güney Afrika'da planladıkları işgali serbestçe yürütebilmek ve çıkan karışıklıklardan yararlanmak idi.³ Ermeni Meselesi'ni İngiltere'nin ortaya çıkardığını ileri sürmenin zor olduğu, meselenin ön hazırlıkları yapılmış bir şekilde İngiltere'nin önüne gelmiş olduğu belirtilmektedir. İngiltere, Ermeni meselesini kendi çıkarları çerçevesinde şekillendirip, gündemde tutmuştur. Ermeni Meselesi'nin 1883 yılına kadar devam edecek olan birinci döneminin İngiltere'nin öncülüğünde başlamış olduğu anlatılmaktadır.⁴

2 Barth, *Ey Türk Uyan...*, 53-57.

3 Barth, *Ey Türk Uyan...*, 14-15.

4 Mustafa Malhut, "Ermeni Meselesi'nin Uluslararasılaşması ve İngiltere", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 71 (2022): 108, 110.

Hınçak⁵ partisinin faaliyetleri ve İngilizler ile misyoner okulları arasındaki bağlantılar, kitapta altı çizilen konular arasındadır. Hınçakların, İngiliz teşviki ve mali yardımlarıyla kurulmuş olmakla birlikte, aslında İngiliz çıkar politikasının emrinde faaliyet göstermiş olduğu öne sürülmüştür. Hınçak suçlularının neredeyse tamamının, İngiliz-Protestan misyonerlerin zihniyetiyle yetişmiş oldukları vurgulanmıştır. Bununla bağlantılı olarak, bir dipnot açıklamasında, bir Hınçak Osmanlı Bankası saldırısı failinin itirafı yer almıştır. Hınçak teröristin Eduard Mygind'e yapmış olduğu açıklamada:

“İşte İngiliz pasaportum; kılıma dokunanın vay haline. ... komitenin kimlerden oluştuğundan değil, sadece esas hedefinden bahsetmek daha doğrudur, çünkü biz çokulusluyuz ve aramızda çok az Ermeni var; hatta ajanlarımız bile Ermeni değil. ...”⁶

Osmanlı'daki Robert Koleji ve diğer misyoner okullarının Ermeni terörünü teşvik etmesi konusunda yapılan yorumlardan birisi şu şekildedir:

“Ermeni Ravaşol'ların, banka soyan haydutların, Garo'ların ve tüm idam kaçkınlarının ilk gençlik yıllarında sağduyuyu öğrenecekleri yerler bu okullardır; “Ermeni İmparatorluğu” hayallerinin kurulduğu, Hınçak'ın gizli anarşi komitesinin temellerinin atıldığı ve (günümüze değin) Türk yönetimine, Türk halkına ve İslam'a karşı isyanın telkin edildiği yer burasıdır. Bu doktrinin telkini, başka hiçbir ülkenin, hatta Birleşik Devletler'in bile katilleri ıslah etmek gayesiyle kurulan merkezlere tanımayacağı bir dokunulmazlığa sığınarak gerçekleştirilmektedir.”⁷

Cyrus Hamlin,⁸ Osmanlı'da görev yapmış ve İstanbul'daki Robert Kolej'de kurucu müdür olarak çalışmış olan bir Amerikalı misyonerdi.

5 Hınçak Ermenileri, Osmanlı Ermenileri ile beraber, Rus ve İran Ermenilerini de yabancı hükmünden kurtarmayı amaçlamıştır. Hınçak Komitesi'nin parti programı maddelerini ve Rus Adalet Bakanı Muravyev'in Ermeni Komitelerine dair raporunu buradan okuyabilirsiniz: Orhan Doğan, “Ermeni Komiteleri Hınçak Ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (2008): 311-315, 321-327.

6 Barth, *Ey Türk Uyan...*, 45-46.

7 Barth, *Ey Türk Uyan...*, 30.

8 Hamlin, Sultan Abdülhamid'i hedef alan ve Türk sularına savaş gemisi gönderilmesini tavsiye eden bir açık mektup göndermiştir Amerikan yönetimine, Nuri Karakaş, “Ermeni Meselesi ve Amerikalı Misyonerler”, *Marmara Üniversitesi - Türkler Ve Ermeniler*, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ermeni-meselesi-ve-amerikalı-misyonerler/>

Robert Kolej, Ermeni taşra gençliğini bilhassa “bedbaht ve anarşist yapma”yı ve bu gençlerin hukuk, devlet, tarih ve din anlayışlarını çarpıtmayı amaçlamıştır. Bununla birlikte, kitapta, Hamlin’in 1893 yılında “A Dangerous Movement Among the Armenians” (Ermenistan’da Tehlikeli Hareket) başlığıyla yazmış olduğu makalede aşağıdaki itirafa benzeyen açıklama geçmektedir:

“... Bu, tamamen Doğu’ya has bir titizlik, beceri ve hile ile yönetilen gizli bir topluluktur. Adı “Hınçak”tır. Son derece akıllı ve belagatli bir ihtilal destekçisi Ermeni’nin bana söylediği gibi, yabancı bir gücün girmesi için Anadolu’ya doğru bir yol açacaklarından ve bu gücün ülkeye sahip olabilmesi için her türlü kolaylığı göstereceklerinden kesinlikle ümitlidirler. Bunun nasıl mümkün olabileceğini sorduğumda ise bana şöyle cevap verdi: “Hınçak komiteleri bütün ülkede örgütlüdürler ve bir miktar Türk ve Kürt’ü öldürmek, kasabalarını ateşe vermek ve sonra da dağlara çekilmek için fırsat kollamaktadırlar. O zaman Müslümanlar öfkeyle ayaklanacak, Ermeni halkına saldıracak ve onları öyle bir barbarlıkla katledecekler ki yabancı bir güç, insanlık ve Hıristiyan medeniyeti adına, ülkeyi işgal edecektir.” Bu planın çok şeytanca olduğunu söylediğimde ise bana sükûnetle şöyle cevap verdi: “Size böyle görünebilir, ancak biz Ermeniler, özgürlüğümüzü elde etmekte kararlıyız. Avrupa, Balkanlar’da yapılan zulümler karşısında yumuşadı ve Bulgaristan’a özgürlüğünü verdi. Avrupa bizim haykırışımızı, milyonlarca kadın ve çocuğumuzun kanından yükselen çığlığı da duyacaktır.”⁹

Burada not edilmesi gereken önemli bir husus, Hamlin’in yazısının kitapta “Katliam Değil, İsyan (Destekleyici Deliller)” başlıklı kısımda sunulan örneğinde bazı eksiklerin olduğudur. Hamlin’in asıl yazısının aksine, kitapta sunulan örneğinde Rusya’dan söz edilen cümlelerin çıkarılmış veya değiştirilmiş olduğu görülmektedir. Örneğin, yazının son bölümünde, Hınçak örgütünün Rusya ile olan bağlarına değinen “It is of Russian origin, Russian gold and craft govern it.” (Bunlar Rus kökenlidir, Rus altınıyla beslenirler) cümlesi bulunmamaktadır.¹⁰ Kitabın

9 Barth, *Ey Türk Uyan...*, 32.

10 Cyrus Hamlin’in “A Dangerous Movement Among the Armenians” yazısının nüshasına buradan ulaşabilirsiniz: “The Armenian “Genocide”? - Facts and Figures Revised”, *Center for Strategic Research*, (2007), www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/ErmeniIddialari/ArmenianGenocideFactsandFiguresRevised.pdf (29-30), “An American Missionary Warns of Armenian Terrorism”, Tall Armenian Tale, www.tallarmeniantale.com/cyrus-hamlin.htm, Türkçe bir nüshası için: www.irfanbulut.files.wordpress.com/2012/04/tc3berk-savun-kendini.pdf (44-46).

bazı taraflı açıklamaları ve kuşku uyandırabilen eksiklikleri dolayısıyla, bu kitabın bütünüyle güvenilir bir kaynak olmayabileceğini belirtmekte isabet vardır.

Kitapta, Osmanlı'da görev yapmış olan yabancı diplomatların, büyük oranda sağduyulu ve dürüst olmayan karakter özellikleri eleştirilmiştir. Çok sayıda diplomatın Türkçe bilmemesi, Doğu Anadolu coğrafyasını ve halklarını iyi tanımaması, ülkesinin çıkarı için kışkırtıcılık yapmaktan kaçınmayan, Ermeniler tarafından kendilerine sunulan propagandayı hemen bir “resmî belge” veya anketmiş gibi hükümetine yollamış olmaları yadırganmıştır. Bununla birlikte, bazı ender istisnaların bulunduğu da belirtilmiştir. Van konsolosunun, Hınçak faaliyetleri konusunda hazırlamış olduğu raporda, ihtilalci çetenin yurtdışındaki bir merkez komite tarafından idare edildiği ve denetlendiği belirtilmiştir.¹¹ Ayrıca, Osmanlı Bankası saldırısının Hınçak failleri konusunda, Alman büyükelçi Baron Saurma-Jeltsch'in yapmış olduğu yorumlar arasında aşağıdakiler de yer almaktadır:

“Bombaları atan bu Ermeniler birer eşkıya, ümitsizliğe itilmiş ve herşeyi göze almış insanlardır. Özerklik istiyorlar; siyasi bir rol oynamak istiyorlar ve kararlılar. Eğer Türkiye’de ekonominin dizginlerini ellerinde tutmalarından sonra siyasetin dizginleri de onlara verilmez ve eğer Avrupa onların yardımına koşmazsa -ki bu mümkündür- Türkiye’de yaşayan tüm Hıristiyanlar’ı ve tüm Avrupalılar’ı da kendi mahvoluşlarına dâhil etmekte kararlılar. ... Liderlerin neredeyse hepsi, Cenevre’de okumuş ve anarşi doktrinleriyle kirletilmiş genç insanlardır”.¹²

Kitapta, eleştiri konusu kişilerden biri Türk-karşıtı Alman misyoner Johannes Lepsius’tur. Yazar, Lepsius’un özelliklerini, Türklere karşı kör ve acımasız bir kin, “asil” Ermeni kurbanlar için isterik bir şefkat, son derece saf bir cehalet, eleştiri yoksunluğu, katliamlara dair seçici algı ve keyfi iddialar şeklinde tarif etmiştir.¹³ Lepsius’un¹⁴ itiraf mahiyetindeki açıklaması eklenmiştir:

11 Hans Barth, *Ey Türk Uyan* ..., 45, 49-50.

12 Hans Barth, *Ey Türk Uyan* ..., 47.

13 Hans Barth, *Ey Türk Uyan* ..., 21-22.

14 Lepsius’un, ‘Armenien und Europa’ başlıklı kitabında, İslam ve Türk düşmanlığı yapmış olmakla kalmayıp, Türklere Ermeniler arasında “ebedi düşmanlık tohumları” ekmeye çalışmış olduğu anlatılmıştır, Ramazan Yıldız, “Johannes Lepsius’un Ermeniler Lehine İddiaları”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 49 (2014): 125-157.

“Avrupa (“İngiliz” olarak okuyun) siyaseti tarafından ortaya atılmadan önce Ermeni sorunu Ermenistan’da bile mevcut değildi ve son yıllarda, katliamların ortaya çıkışına değin nüfusun büyük bir kısmı Türk hâkimiyetinden kurtulma hususunda hiçbir arzu duymuyorlardı.”¹⁵

Barth, eserinde Türk kültürünü konu aldığı ünitesinde, Türkleri oldukça yücelten çeşitli açıklamalara ve alıntılara yer vermiştir. Yazılan yorumlar arasında Türklerin dünyadaki en uyumlu ve ideal vatandaşlar oldukları ve en hoşgörülü halklardan biri oldukları, hayvanlara son derece faziletli muamelenin yapıldığı, üstün bir ahlaka sahip oldukları, İslam’ın en demokratik din olduğu yer almaktadır.¹⁶

Yazarın yüksek ölçüde Türk devletini ve Türk halkını destekleyen yaklaşımı ve anlatımı, eserin tarafsızlığına dair, bazı okurların kısmen şüphe hissetmesine sebep olabilir. Çevirenin önsözünde, yazarın kitabı kaleme almasındaki en önemli güdünün, Osmanlı Devleti’nin o dönem içinde Alman İmparatorluğu ile olan yakınlaşması olduğu varsayılmıştır.

Kitabın eski baskısının önsözünde, Almanya’da ilk kez yayınlanmasının ardından, kitabın toplatılmış olduğu kaydedilmektedir. Tartışmalı ve eksik yönleri mevcut olsa da, farklı bakış açısı nedeniyle, ülkemizde ve yurtdışında geniş bir kitle tarafından okunup, muhafaza edilmesi gereken bir kaynak olarak görülmesinde isabet vardır.

Son olarak, kitabın söz konusu baskısının başlık sayfasında, Prens Bismarck’a ait “Die Türken sind die einzigen Gentlemen des Orients” (Türkler Doğu’nun yegâne centilmenleridir) sözüne yer verilmesi dikkat çekici bir iltifattır.

15 Hans Barth, *Ey Türk Uyan ...*, 14.

16 Hans Barth, *Ey Türk Uyan ...*, 116, 123, 125, 130, 190.

Kaynakça:

“Armenian Genocide Facts and Figures Revised”. Ankara: Center for Strategic Research, 2007.

<https://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/ErmeniIddialari/ArmenianGenocideFactsandFiguresRevised.pdf>.

Barth, Hans. *Ey Türk Uyan! Sultan II. Abdulhamid, Batı Diplomasisi ve Ermeni Meselesi*. Çeviren Goncagül Artam. İstanbul: Tarih Encümeni Yayınları -Bedir Yayınevi, 2003.

Doğan, Orhan. “Ermeni Komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev’in Ermeni Komitelerine İlişkin Raporu”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 20 (01 Ağustos 2008): 307-28.

Malhut, Mustafa. “Ermeni Meselesi’nin Uluslararasılaşması ve İngiltere”. *Ermeni Araştırmaları*, sayı 71 (31 Mayıs 2022): 89-114.

Karakaş, Nuri. “Ermeni Meselesi ve Amerikalı Misyonerler |”. *Türkler ve Ermeniler - Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri | Marmara Üniversitesi Projesi*, 1433324673.
<https://turksandarmerians.marmara.edu.tr/tr/ermen-meselesi-ve-amerikal-misyonerler/>.

Yıldız, Ramazan. “Johannes Lepsius’un Ermeniler Lehine İddiaları”. *Ermeni Araştırmaları*, sayı 49 (01 Aralık 2014): 125-57.